

There are several detailed classifications of this group of ceramics; however, they do not fully comply with the materials from Maslyny settlement. Fundamental here is also the attribution and comprehensive description of the ornament of the table jugs. In this article, the author suggests dividing all the jugs from Maslyny into eight types. The ornament (linear, floral, and combined) which was widely used on the Hellenistic tableware is also separately discussed. Analogous ornamented products are known also outside Chersonesos state. The spread of such ceramics allow making the conclusion on the existence of north-western vector of Chersonesan trade, as well as of the relations of this polis with Olbia.

Я.В. Володарець-Урбанович

ФІБУЛИ V — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ VIII ст. З ПОЛТАВЩИНИ (ЗНАХІДКИ ВІД ПОЧАТКУ 2000-х РОКІВ) *

Публікуються знахідки фібул епохи раннього середньовіччя з Полтавщини, виявлені з початку 2000-х рр. Визначено їх типологічну належність і хронологію побутування, наведено аналогії.

К л ю ч о в і с л о в а: Полтавська область, пенківська та колочинська культури, раннє середньовіччя, V—VIII ст., фібула.

Фібули епохи раннього середньовіччя півдня Східної Європи завжди були у центрі уваги дослідників (Родинкова 2011, с. 240—242). Тим і обумовлений особливий інтерес до нових знахідок. Зокрема, на теренах Полтавської обл. виявлено фібули поблизу сіл Малий В'язівка, Павлівка, Шедієве (2 екз.), Засуля-Мгар (3 екз.), Батьки та Ковалі (2 екз.) (рис. 1; 2). Саме їх аналізу і присвячено статтю.

Складна антропоморфна фібула з Малиго В'язівка

У 2005 р. О.В. Сидоренко, співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України, в уроч. Дрібне (Дробне) поблизу с. Малий В'язівка виявив антропоморфну фібулу, декілька фрагментів ліпної кераміки та уламок золотоординського дзеркальця (Сидоренко, Супруненко 2005; Супруненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с. 10—11;

Куриленко, Приймак 2006). Знахідка виявлена у верхній частині схилу яру, що глибоко перерізав плато правого корінного берега р. Сула, і є водозбором струмка В'язівка — лівої притоки р. Сліпород (басейна р. Сула) (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2012, с. 203). Фібула зберігається у фондах Історико-культурного заповідника «Більськ».

Відлита з мідного сплаву фібула належить до антропоморфних, у неї пара голів звірів (копитних тварин?) з'єднані з основою трикутного щитка, а нижче — перетинками з верхнім зрізом ніжки, що завершується порівняно великою, дуже стилізованою голівкою тварини або людини. На полях міститься вісім прорізів (один із нижніх отворів деформований по нижньому краю). На звороті цілими залишилися дві невеликі петлі та вісь для кріплення залізної голки (не збереглася) з пружиною. На ніжці зі зворотного боку є нервюр, що розширюється до нижньої її частини. Подібні нервюри виявлені на обороті шаблонів фібул із Козіївсько-Новоодеського скарбу, на фібулах з поховання 280 з Данчень (Рафалович 1986, с. 27, табл. XIV; Курта 2011, с. 173), Василівки (Щербань 2000, с. 82, рис. 3) та пов'язані з литтям фібули в двосторонній матриці для закріплення середньої частини виробу, найбільш схильної до зламу (Шаблавина 2004; рис. 2, 1). Розміри фібули — 10,3 × 4,1 см, розміри верхньої голівки — 1,2 см, нижньої — 1,5 × 1,8 см, ширина щитка посередині — 3,7 см. Інвентарний номер — КВ-621, А-339/1.

* Висловлюю щиро вдячність Л.М. Луговій та І.С. Мельниковій (Полтавський краєзнавчий музей ім. Василя Кричевського), М.Г. Безсмольній (Комсомольський історико-краєзнавчий музей), І.І. Коросту та О.М. Шапорді (Історико-культурний заповідник «Більськ») за можливість ознайомитися із фондovими й експозиційними матеріалами, О.О. Щегловій, В.Є. Родінковій та І.О. Гавритухіну за надані консультації та зауваження, а також В.В. Шерстюку за можливість опублікувати знахідки з Ковалів.

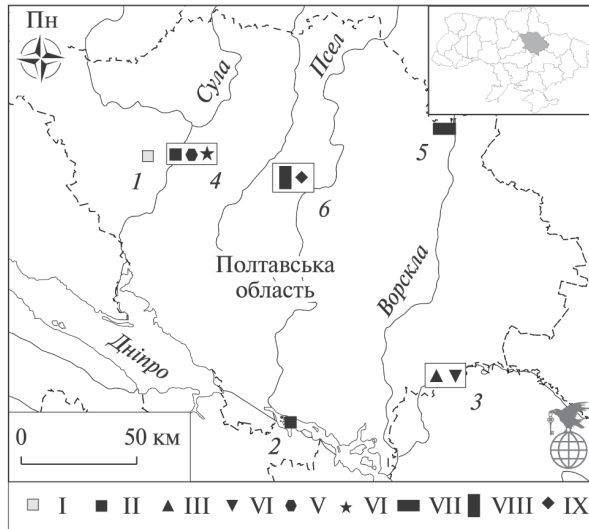

Рис. 1. Карта знахідок нових фібул VI — початку VIII ст. з території Полтавщини. Умовні позначення: I — складна антропозооморфна фібула Родінкова/тип II.2; II — проста антропоморфна фібула Родінкова/тип I.2; III — пальчаста фібула з каймою із пташиних голів, підтипу семиголових, серії Б та варіанта Майорки за В.Є. Родінковою; IV — пальчаста фібула дніпровського типу; V — широкоплатівкова фібула Гавритухін/тип 26; VI — фібула типу Керч, підгрупа А, вид IV; VII — мала неорнаментована пальчаста фібула Гавритухін/тип Пергамон — Бухарест — оз. Тей, підтип неорнаментованих, серія А; VIII — фібула перехідна від двошарової до пальчастої; IX — фібула серії «Новоселиця». 1 — Малий В'язівка; 2 — Павлівка; 3 — Шедієво; 4 — Засулля-Мгар; 5 — Батьки; 6 — Ковалі

Ця фібула належить до Приходнюк/тип VI—Д (Приходнюк 1998, с. 15; 2000, с. 57; 2001, с. 222; 2005, с. 38, рис. 33, 3; 35, 3—5, 7; 39, 2; 40, 1—4; 41, 5; 42, 2) чи до Родінкова/тип II. 2 — складні антропозооморфні (Родінкова 2006а, с. 53). А.В. Скиба відносить подібні знахідки до типу зооморфних (Скиба 2011, с. 20—21; 2011а).

Найбільше аналогій (щонайменше 12 цілих і фрагментованих екземплярів) походять з Пастирського городища (Приходнюк 2005, с. 38), що може вказувати на ймовірне місце виготовлення таких прикрас. Окремі екземпляри походять із Тростянця (Корзухина 1996, с. 355, табл. 107, 8), Дежків (Дешки) (Приходнюк 1998, с. 151, рис. 65, 4), Тимченко (уроч. Таранцево) (Берестнев, Любичев 1991, рис. 1), Любівки (хут. Лісовський) (Сибилев 1926, с. 9, табл. XXXI, 9; Корзухина 1996, с. 420, табл. 107, 8), Стеблева (?) (Корзухина 1996, с. 368—369), з району Черкаського та Чигиринського повітів на півдні Київської губернії (Parczewski 1991; Корзухина 1996, табл. 15; 28; 32; 55; 57; 70; 73; 102; 131; Приходнюк 2005, с. 38; Родінкова

2006а, с. 51—53) та з Кочетокського могильника, уроч. Сороков яр (повідомлення В.І. Квітковського) (рис. 3, А).

Картографування вказує на те, що більшість знахідок таких фібул концентрується в одному регіоні — Середньому Подніпров'ї (рис. 3, Б). Хоча знахідки з Малиго В'язівка, Любівки та ін. свідчить про поширення цих фібул і на Лівобережжі. Можливо, це явище пов'язане з міграцією незначної частини жителів Пастирського городища або ж внаслідок торговельно-обмінних відносин. Підтвердженням таких зв'язків можуть слугувати знахідки гончарного посуду пастирського типу (Володарець-Урбанович 2010, с. 71—72; Володарець-Урбанович, Скиба 2011, с. 34—46).

Подібні фібули побутують наприкінці VII — на початку VIII ст. (Амброз 1993, рис. 3; Приходнюк 2005, рис. 97; Родінкова 2006а, рис. 1). Зокрема, на таку хронологію вказує той факт, що подібні знахідки не виявлені в складі скарбів першої хронологічної групи, але трапляються в складі скарбів групи II а (Щеглова 1990, с. 169; Гавритухин, Щеглова 1996, с. 54—55). Слід відмітити, що поховання 21 із Старо-Салтівського могильника, де знайдено антропозооморфну фібулу (Родінкова/тип II. 1 чи Приходнюк/тип VI—Є), В.С. Аксенов датує серединою/третьою чвертю VIII ст. (Аксенов 2010, с. 73, рис. 1, 1—9). Отже, хронологію таких фібул, вірогідно, можна «продовжити» на всю першу половину VIII ст.¹

Антропозооморфна фібула з Павлівки

Восени 2007 р. співробітниками Комсомольського історико-краєзнавчого музею та ЦОД-ПА неподалік від с. Павлівка, на лівому березі Дніпра, на мису поблизу гирла р. Сухий Кобелячок, у зоні розмиву, виявлено поодинокі уламки ліпного посуду третьої чверті I тис. н. е. та антропозооморфну фібулу. Знахідка зберігається у фондах Комсомольського історико-краєзнавчого музею (Супруненко, Мироненко, Сидоренко 2007, арк. 37—38; Супруненко, Мироненко, Лямкін, Сидоренко 2008, с. 91—92; Супруненко, Шерстюк 2009, с. 79, рис. 101).

¹ На салтівських пам'ятках у закритих комплексах (похованнях) виявлено низку слов'янських речей, що знаходять аналогії серед речей, що входили до складу скарбів першої та другої хронологічної групи за О.О. Щегловою (Аксенов 2010). А ось хронологія цих комплексів більше ніж на півстоліття різниться із часом випадіння слов'янських скарбів.

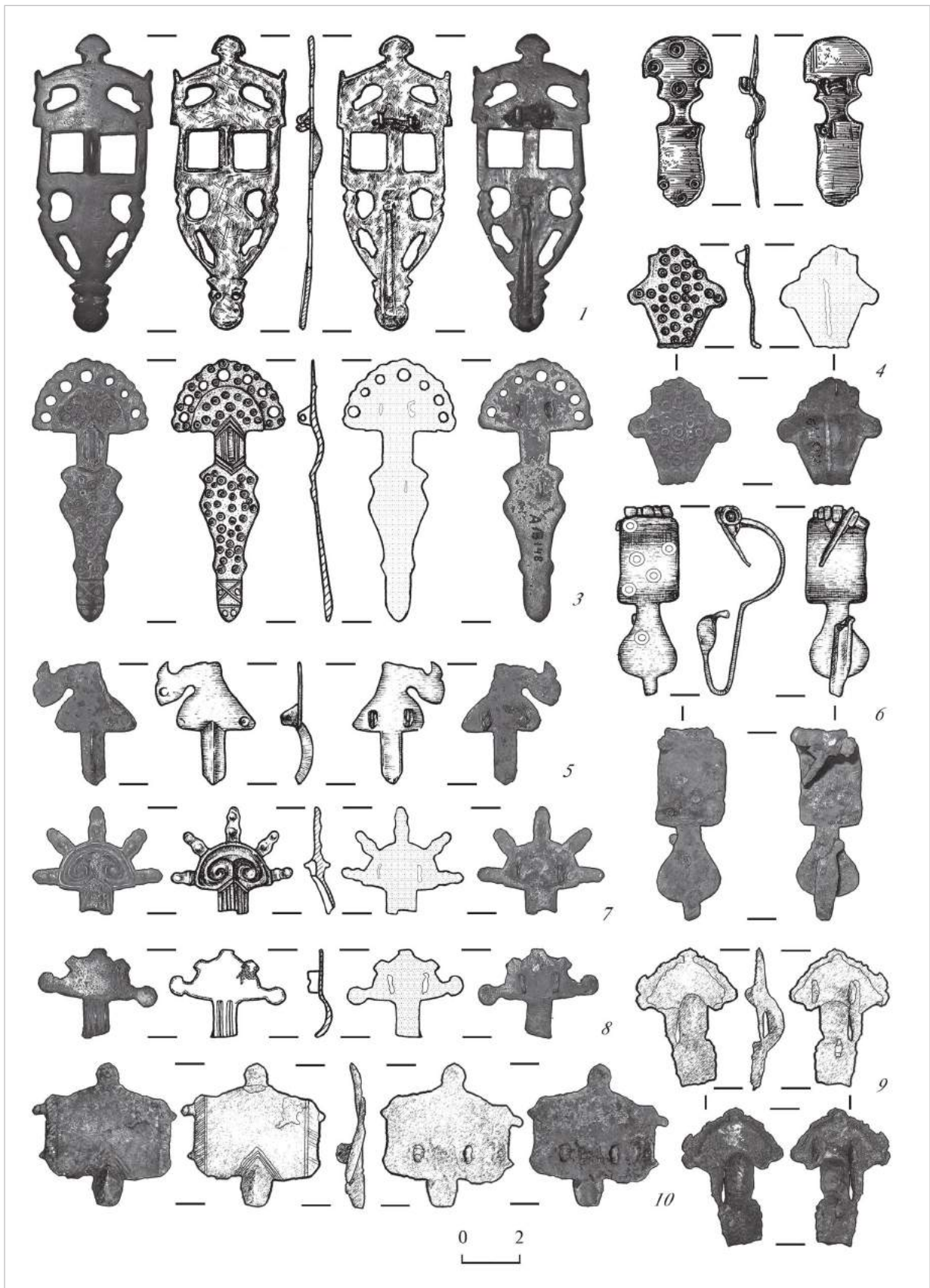

Рис. 2. Знахідки фібул VI — початку VIII ст. з території Полтавщини: 1 — Малий В'язівок; 2 — Павлівка; 3—4 — Шедієво; 5—7 — Засулля-Мгар; 8 — Батьки; 9—10 — Ковалі

Щиток бронзової антропологічної фібули прикрашений чотирма концентричними колами, а в основі заокругленої ніжки — трьома меншими концентричними заглибленнями. На зворотному боці фібула має виступ із рештками утримувача застібки та вісь для голки, що не збереглася. Довжина фібули 5,9 см, ширина щитка — 2,4 см, ширина ніжки — 1,6 см, товщина щитка — 1,5–2,5 мм (рис. 2, 2).

Цей екземпляр належить до простих антропологічних фібул Родінкова/тип І.2.А і відноситься до пізніх екземплярів (Родінкова 2006, с. 46).

Повних аналогій цьому виробу знайти не вдалося². Однак найближчі за формою фібули виявлені на о. Кизлевому (Бодянский 1960, с. 276, рис. 4, 1), у Журавці Вільшанській (Обломский 1998, рис. 4, 20; 2010, рис. 65, 20), Райках, Хмільній (Корзухина 1996, с. 352, 357, табл. 87, 1, 2), Постав-Муках (Авенариус 1896, с. 178–185; Корзухина 1996, с. 394, табл. 87, 9), Григорівці (Родінкова 2006, с. 158, рис. 10, 8) та в Курилівському скарбі (Родінкова 2010, с. 80–81, рис. 2, 1, 3) в Подніпров'ї; з могильників Скелясте, склеп 406 (Веймар, Айбабин 1993, с. 95, рис. 66, 5) та Лучисте, склеп 268 (Айбабин, Хайрединова 2008, рис. 12, 12а) та поховання 3 шару 2 склепу 65 в Криму³ (Айбабин, Хайрединова 2014, с. 100, табл. 137, 15; рис. 4, А).

В.Є. Родінкова відмітила, що цей тип фібул рівномірно поширений у Подніпров'ї (Родінкова 2006, с. 47). Знахідка з Павлівки потрапляє в середину регіону концентрації таких фібул (рис. 4, Б). Звісно, нова знахідка збагачує наші уявлення про еволюцію цих прикрас, чим і заслуговує на особливий інтерес.

Пальчасті фібули з Шедієвого

Знахідки раннього середньовіччя були виявлені на пам'ятці в 2011 р. на краю мису другої тераси лівого берега р. Орель в уроч. Ігнатівка, навпроти с. Шедієве Новосанжарського р-ну Полтавської обл. Місцезнаходження тяжіє до виступу мису, заввишки 5,0–7,0 м над рівнем заплави. На пам'ятці, площа якої

становить 70 × 160 м, виявлено матеріали пізньозарубинецького типу (Супруненко, Кулатова 2011, с. 326–327; Кулатова, Супруненко 2013, с. 98), а також окремі фрагменти ліпної кераміки пенківської культури (Володарець-Урбанович, Супруненко, Кулатова 2012, с. 365–366). Знахідки передані до Полтавського краєзнавчого музею.

Серед прикрас епохи раннього середньовіччя виявлено дві пальчасті фібули.

1. Фібула дніпровського типу — вилита з мідного сплаву, з дугою із зображеннями восьми пташиних голівок і з шестикутною ніжкою з увігнутими боковими сторонами. Прикрашена циркульним орнаментом. Зі зворотного боку частково збереглися петлі від приймача. Загальна довжина — 9,1 см, ширина голівки — 4,0 см, найбільша ширина ніжки — 2,2 см. Інвентарний номер — ПКМ 87328, А 13148 (рис. 2, 3).

Застібка належить до фібул з дугою із пташиних голів, підтипу семиголових, серії Б та варіанта Майорки за В.Є. Родінковою (Родінкова 2004, с. 234–235). Аналогії представлені знахідками з балки Майорка (Корзухина 1996, с. 421, табл. 109, 5), Козіївсько-Новоодеського скарбу (там само, табл. 47, 3) та Кузьмінського могильника, поховання 7 (там само, с. 418, табл. 107, 4; рис. 5, А). Варто зауважити, що нова фібула виявлена приблизно посередині між балкою Майорка та місцезнаходженням Козіївсько-Новоодеського скарбу (рис. 5, Б).

2. Фрагмент литої фібули з мідного сплаву дніпровського типу, прикрашеної циркульним орнаментом. Зі зворотного боку є повздовжній нервюр та одне вушко для кріплення пружини голки. Розміри уламка — 3,6 × 3,7 см. Інвентарний номер — ПКМ 87329, А 13149. На жаль, визначити тип застібки не можна (рис. 2, 4).

Фібули з Засулля-Мгару

Навесні та влітку 2011 р. Полтавська експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України за участю співробітників ЦОДПА провела археологічні обстеження на ділянці розширення з днопоглибленням існуючої водойми та тимчасового складання ґрунту під час реконструкції автомобільної дороги Київ—Харків—Довжанський (197–213 км) напроти с. Засулля, на території Лубенського р-ну Полтавської обл. на загальній площі 20,0 га (Сидоренко, Супруненко 2011, с. 400–402; Супруненко 2012, с. 131).

² Схожа фібула, що начебто виявлена в Черкаській обл., представлена у виданні КСАН (номер каталогу 6–3–40) (Бажан 2011а, с. 58).

³ Знахідку з Воробійні О.О. Щеглова відносить до Родінкова/тип І.2. (варіант А чи В) (Щеглова 2008, с. 110). Однак зазначає, що найближча аналогія походить із Трубчевського скарбу (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, с. 81, рис. 3, 4). Водночас остання належить до Родінкова/тип І.1.А. (Родінкова 2006а).

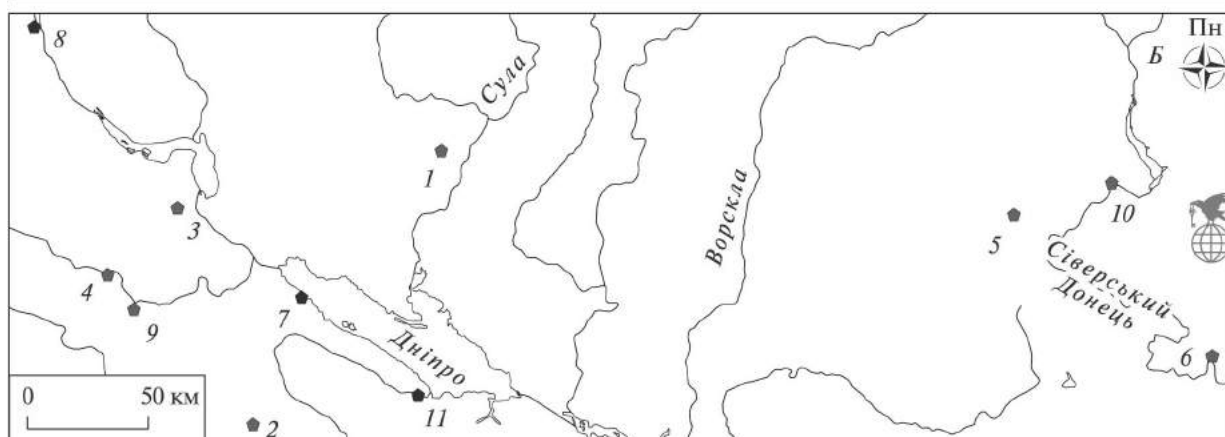
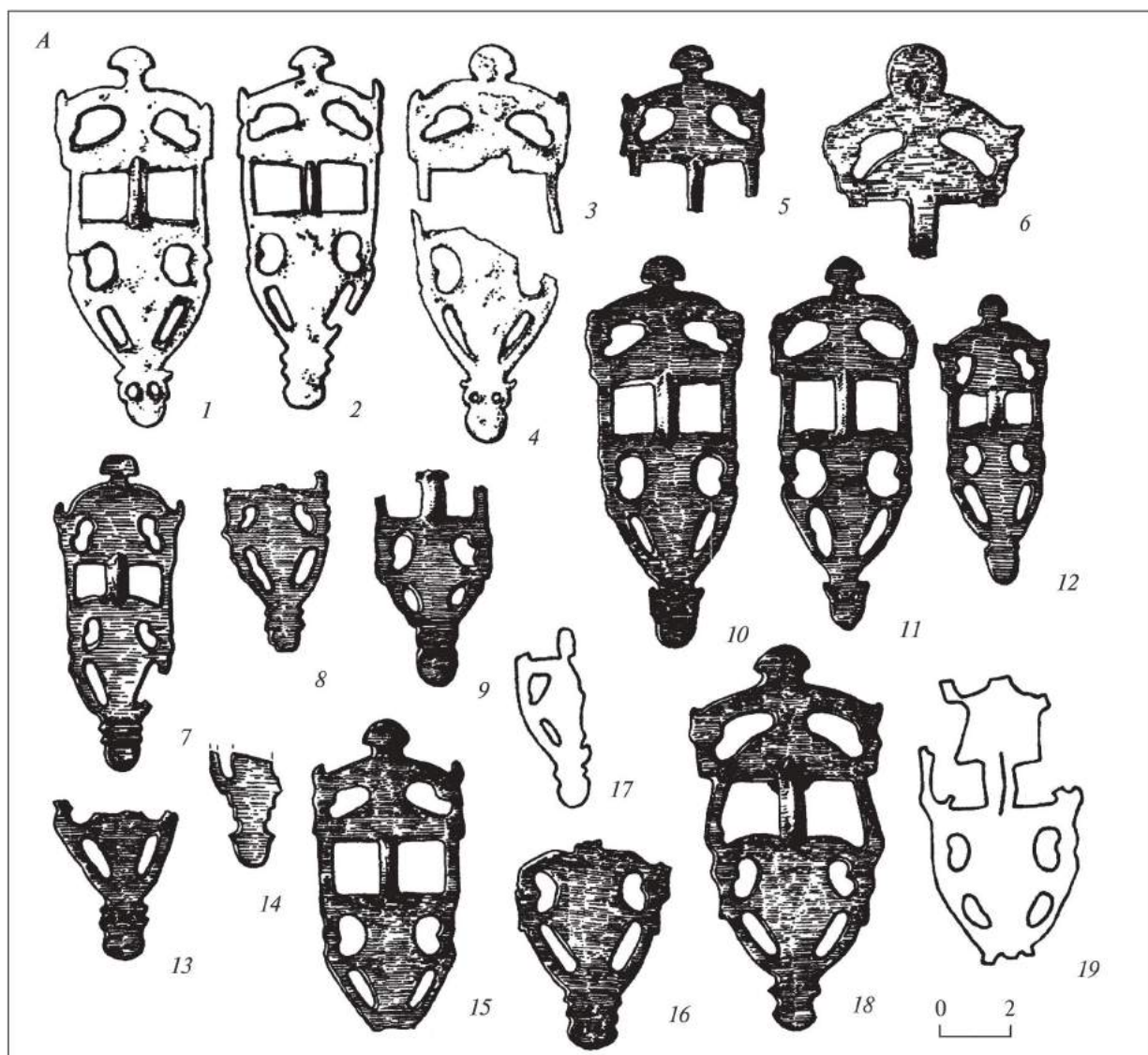

Рис. 3. А. Знахідки складних антропоморфних фібул Родінкова/тип П.2: 1–12 — Пастирське городище; 13 — південь Київської губернії; 14 — Любівка; 15 — Черкаський повіт; 16 — Тимченки (уроч. Таранцево); 17 — Черкаський чи Чигиринський повіти; 18 — Тростянець; 19 — Дежки. Б. Карта поширення (чорним кольором відмічені місця знахідок, які точно невідомі): 1 — Малий В'язівок; 2 — Пастирське городище; 3 — Тростянець; 4 — Дежки; 5 — Тимченки (уроч. Таранцево); 6 — Любівка; 7 — район Черкаського повіту; 8 — південь Київської губернії; 9 — Стеблів; 10 — Кочетокський могильник (уроч. Сороков яр); 11 — району Чигиринського повіту

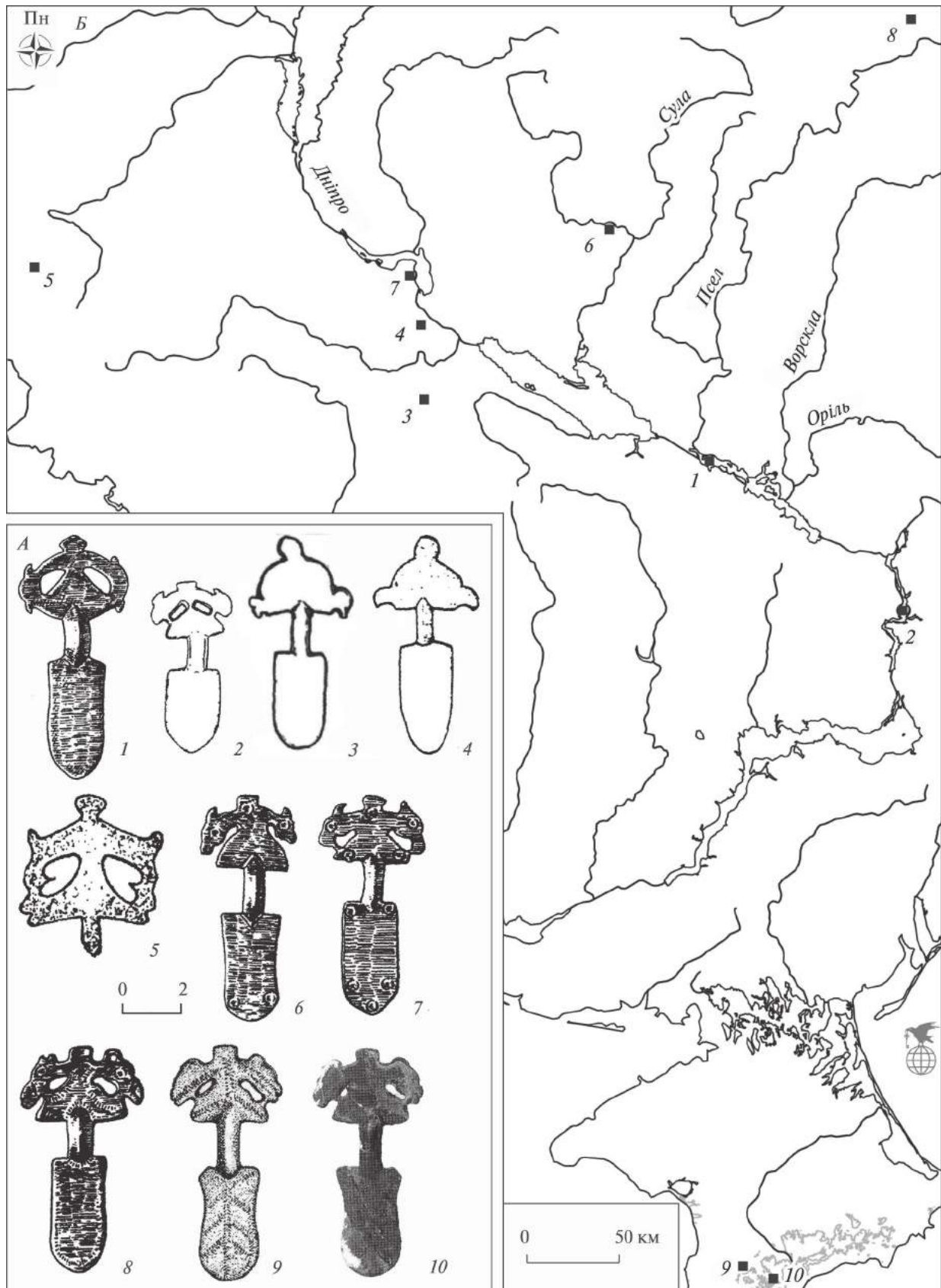

Рис. 4. А. Знахідки простих антропоморфних фібул Родінкова/тип І.2.А: 1 – о. Кизлевий; 2 – Журавка Вільшанська; 3 – Лучисте, склеп 268; 4 – Скелясте, склеп 406; 5 – Григорівка; 6 – Хмільна; 7 – Райки; 8 – Постав-Муки; 9–10 – Курилівка. Б. Карта поширення: 1 – Павлівка; 2 – о. Кизлевий; 3 – Журавка Вільшанська; 4 – Хмільна; 5 – Райки; 6 – Постав-Муки; 7 – Григорівка; 8 – Курилівка; 9 – Скелясте; 10 – Лучисте

У процесі роботи було обстежено поселення та ґрунтовий могильник в уроч. Дубина I, відкриті ще наприкінці 1980-х рр. Вони займають піщане дюноподібне підвищення в заплаві, що має округлу форму, абсолютну висоту 90,8 м і зіймається на 2,2–2,8 м над літнім рівнем води в навколишніх старицях р. Сула на її лівому березі. Виявлено металеві вироби, зокрема три фібули, та кілька фрагментів ліпної кераміки пенківської культури. Знахідки передані до Полтавського краєзнавчого музею.

1. Частина голівки бронзової антрополого-морфної литої фібули зі збереженим виступом голови стилізованої вухатої тварини зверху та двома циркульними заглибленими прикрасами в основі. Виріб має зі зворотного боку дві трапецієподібні петлі для кріплення осі пружини з круглими отворами із залишками самої залізної пружини. Довжина уламка — 4,3 см, реконструйована ширина голівки у верхній частині — 3,8 см (реальна — 3,3 см), ширина голівки в основі — 2,7 см. Відстані між петлями по осі пружини — 1,1 см, ширина спинки — 0,7 см. Інвентарний номер — ПКМ 86920, А 13080 (рис. 2, 5).

Через фрагментованість знахідки досить важко визначити, до якого типу вона належить — скоріш за все, до простих антрополого-морфних фібул Родінкова/тип I.2. (Родінкова 2006, с. 46). Зокрема, найближчі аналогії походять із балки Яцева (Бодянский 1960, рис. 1, 8), Градизька (Кракало 2002, с. 86, рис. 2, 2) та Великої Кручі⁴ (Головко 2012, с. 106–107, рис. 2, 2, 3; рис. 6).

2. Прогнута підв'язна залізна широкоплатівкова фібула з пластівчастим корпусом із округленим виступом ніжки, збереженим приймачем і частиною голки. На спинці та ніжці є шість нерівномірно розташованих циркульних заглиблень. Довжина фібули — 6,6 см, ширина щитка у верхній частині — 2,1 см, максимальна ширина ніжки — 2,1 см, ширина пружини — 1,7 см, товщина спинки — 0,2 см. Інвентарний номер — ПКМ 86919, А 13079 (рис. 2, 6).

Застібка належить до широкоплатівкових фібул Гавритухін/тип 26 (Гавритухін 1996, с. 39; 2010). Аналогічні фібули виявлені на пенківських і колочинських пам'ятках: Волоське (Бодянский 1960, с. 274–276), Богодухово (Гаври-

тухін 1996, с. 36–40), Меджибіж-Рибгосп (Овчинников, Погорілець, Панікарський 2011, с. 251–252; Погорілець, Панікарський 2012, с. 287–288), Мохнацькому похованні (Аксенов, Бабенко 1998, с. 111–122), у Гапонівському (Гавритухін, Обломский 1995, с. 145), Козіївсько-Новоодеському (Корзухина 1996, с. 397–402, 395–397) та Колосківському скарбах (там само, с. 418–420), а також на Щербинському городищі дьяковської культури (Розенфельд 1982, с. 78, рис. 18, 1; рис. 7; Кренке 2014, с. 348).

3. Уламок щитка бронзової пальчастої литої фібули зі збереженими п'ятьма пальчастими виступами, прикрашеними двома рельєфними крапками-перлинами, невеликим напівовальним щитком із двобічними рельєфними волютами, оточеними тонким рельєфним валиком, вигнутою назовні двоскатою дужкою, канельованою неглибокими прямими вертикальними заглибинами. На зворотному пласкому боці фібули є рештки петлі для кріплення осі пружини. Довжина уламка — 3,7 см, ширина голівки з пальчастими виступами — 4,3 см, ширина щитка в основі — 2,6 см, ширина спинки — 1,1 см, довжина — 1,2 см. Інвентарний номер — ПКМ 86921, А 13081 (рис. 2, 7).

Знахідка належить до групи керченських пальчастих фібул — тип Керч, підгрупа А, вид IV, підвид IVв, варіант 4 або підвид IVа, варіант 3 за Х. Кюном (Засецкая 1998, с. 406–407).

Подібні фібули у Східній Європі виявлено на Боспорському могильнику, поховання 13–1904 р. та випадково знайдено в Керчі (Засецкая 1998, кат. № 92; Минасян 1998, с. 485), зафіксовано в Ігрени (Корзухина 1996, табл. 108, 2), у похованні біля с. Березівка (Данилевич 1905, с. 411–433; Корзухина 1996, табл. 59, 1) та Кидановці в Середньому Подніпров'ї (Корзухина, 1996 табл. 80, 1), на городищі Спас-Перекша у Верхньому Подніпров'ї (Амброс 1970, с. 74; Корзухина 1996, табл. 107, 2; Ахмедов 2014, с. 159–160, рис. 12; рис. 8). Слід відмітити, що М.М. Казанський знахідку з Березівки виділяє в окрему серію «Березівка» і вважає її приналежною до германських пальчастих фібул дунайського походження (Казанський 2014, с. 192–193, рис. 6). Знахідка з поховання 13 Боспорського некрополя датується кінцем V — першою половиною VI ст. (Засецкая 1998, с. 451).

Ця знахідка засвідчує зв'язок Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя з Кримом. Зокрема, за спостереженнями І.О. Гавритухіна, знахідки пальчастих фібул

⁴ Ознайомитися зі знахідками з Великої Кручі не вдалося через те, що вони зберігаються у приватній колекції (Головко 2012, с. 106–107). Висловлюю вдячність І.В. Головку за надану інформацію.

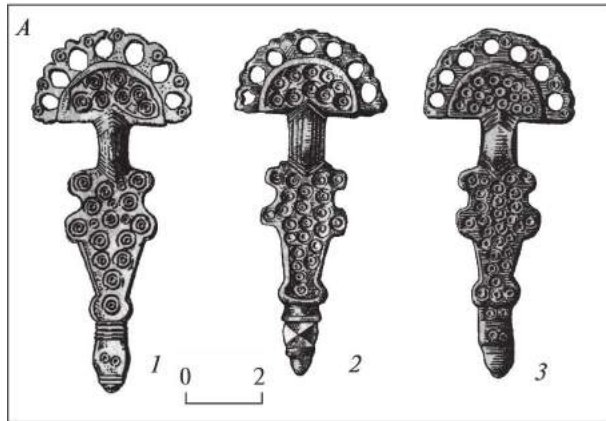

Рис. 5. А. Знахідки фібул з каймою із пташиних голів, підтипу семиголових, серії Б та варіанта Майорки за В.Є. Родінковою: 1 — балка Майорка; 2 — Козіївка-Нова Одеса; 3 — Кузьмінське, поховання 7. Б. Карта поширення: 1 — Шедієво; 2 — балка Майорка; 3 — Козіївка-Нова Одеса; 4 — Кузьмінське

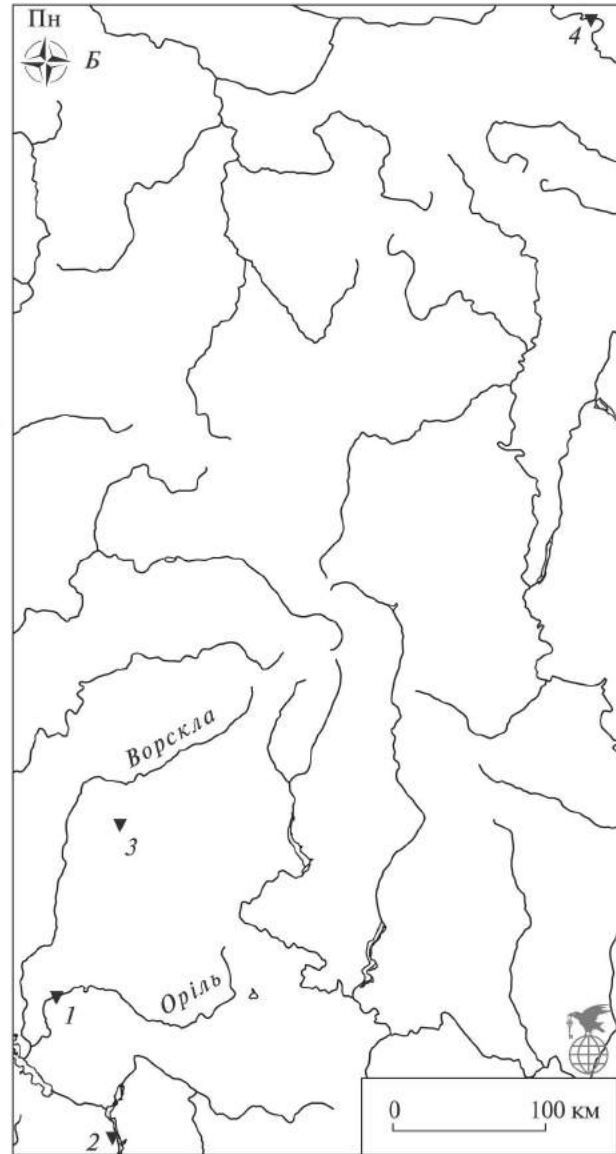
боспорського виробництва VI—VII ст. зосереджені в Подніпров'ї в районі Дніпровських порогів і Канева—Черкас. Він припускає, що це пов'язано з компактним проживанням вихідців із Боспору — торговців чи якихось мігрантів (Гавритухин 1997, с. 29—30; 2010а, с. 31). А нова знахідка тяжіє до Канево—Черкаського регіону (рис. 8).

Пальчаста фібула з Батків

Знахідка походить із західної округи Більського городища, із території невеликого мисоподібного виступу плато на лівому березі р. Сухой Груні, неподалік від поселення пізньоримського часу та наступних епох в уроч. Мамраї (Мамрої), поблизу с. Батки Зінківського р-ну на Полтавщині (Супруненко, Тітков 2012, с. 111). Зберігається у фондах Історико-культурного заповідника «Більськ».

Уламок щитка п'ятипальчастої литої бронзової фібули з плоским щитком та пальчастими виступами, три з яких втрачені. Профільоване звуження дужки вкрите вертикальними валиками. На звороті наявні виступи пошкоджених петель для кріплення осі та пружини. Збережена довжина уламка — 3,1 см, ширина щитка — 4,3 см, товщина виробу — 0,1—0,3 см. Інвентарний номер — КВ-654, А-360 (рис. 2, 8).

Знахідка належить до малих пальчастих фібул Гавритухін/тип Пергамон — Бухарест — оз. Тей, підтип неорнаментованих, серія А (Гавритухин 1991). На жаль, визначити варіант (Селіште чи Черкеський Бишкін) не можна через фрагментованість фібули, так як визначальною

є форма ніжки (Родінкова 2010а, с. 265—267, рис. 6, 7; Рябцева 2005, с. 360—362). Єдина відмінність нової знахідки від інших виробів — вертикальні валики на дужці.

Зокрема, до варіанта Селіште належать знахідки з Селіште (Рафалович, Лапушнян 1974, с. 110—147, рис. 9, 2), Ігрени (Гавритухин 1991, с. 130, табл. ІБ, 7) та Пастирського городища (Приходнюк 2000, с. 50, рис. 1, 2). До варіанта Черкеський Бишкін належать фібули з Черкеського Бишкіну (Гавритухин 1991, с. 130, табл. ІБ, 8; Корзухина 1996, с. 420, табл. 107, 9), з городища Нікодимове (Седзін 1994, с. 128—132, рис. 1, 3) та Пастирського (Калитинський 1928, с. 291, табл. XXXVII, 53; Гавритухин 1991, с. 130, табл. ІБ, 6а; Корзухина 1996, с. 379, табл. 28, б). Також як своєрідну аналогію можна назвати знахідку з могильника Серата-Монтеору (номер поховання не встановлено)

Рис. 6. А. Знахідки простих антропоморфних фібул Родінкова/тип І.1: 1 — балка Яцева; 2 — Градизьк; 3—4 — Велика Круча. Б. Карта поширення фібул: 1 — Засулля-Мгар; 2 — балка Яцева; 3 — Градизьк; 4 — Велика Круча

(Гавритухин 1991, с. 131, табл. ІБ, 4; Корзухина 1996, с. 426, табл. 97, 14), належність якої визначається лише на рівні підтипу неорнаментованих (рис. 9).

Слід зазначити, що малі пальчасті фібули складають значний масив жіночих слов'янських прикрас у Середньому Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі (див. каталог: Гавритухин 1991; Родінкова 2010а, с. 266; Родінкова 2011, с. 253—255). Їхня фактична відсутність у скарбах першої хронологічної групи вказує на той факт, що такі прикраси побутували до випадіння скарбів. Виключення складають лише Великобудівський (Горюнова 1987; 1992; Горюнова,

Родінкова 1999) та Курилівський скарби (Родінкова 2010) та Пастирське городище (Приходнюк 2000) — обидва скарби належали ювелірам, а на городищі зафіксовані сліди ювелірного виробництва, тому не виключено, що прикраси могли бути призначеними для переплавки (вже вийшли з ужитку).

Фібули, знайдені біля с. Ковалі

У 2014 р. співробітник ЦОДПА В.В. Шерстюк вилучив у скарбошукачів низку речей, зокрема фрагменти двох фібул раннього середньовіччя, які походять з околиць с. Ковалі Хорольсько-

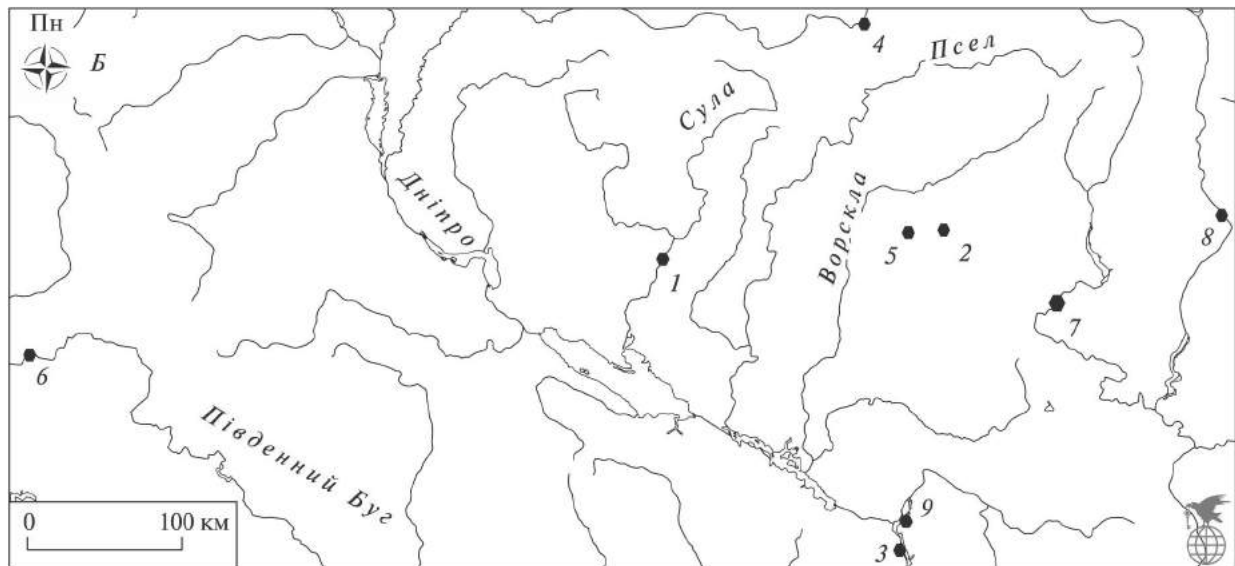
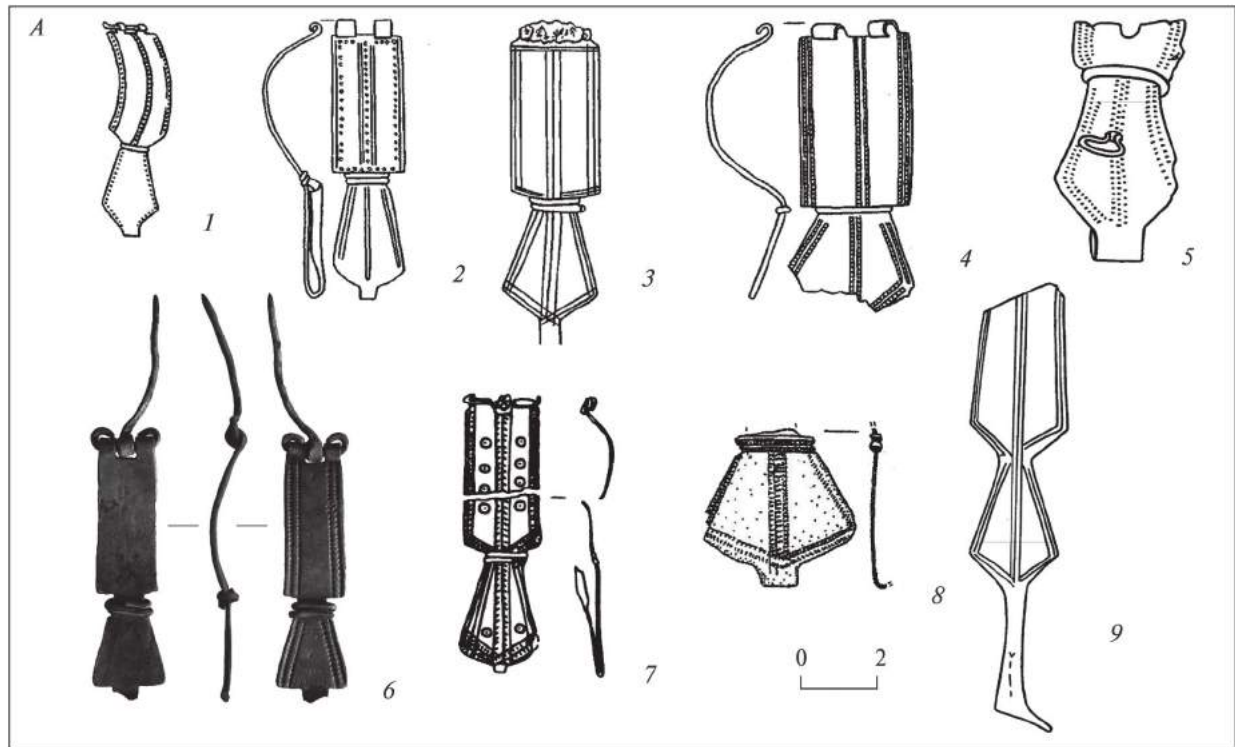

Рис. 7. А. Знахідки широкоплатівчастих фібул типу Гавритухін/тип 26: 1 — Богодухів; 2 — Волозьке; 3 — Гапонове; 4—5 — Козіївка-Нова Одеса; 6 — Меджибіж-Рибгосп; 7 — Мохнач; 8 — Ігрені-Підкова; 9 — Колоскове. Б. Карта поширення: 1 — Засуля-Мгар; 2 — Богодухів; 3 — Волозьке; 4 — Гапонове; 5 — Козіївка-Нова Одеса; 6 — Меджибіж-Рибгосп; 7 — Мохнач; 8 — Колоскове; 9 — Ігрені-Підкова

го р-ну Полтавської обл. Знахідки планується передати до Полтавського краєзнавчого музею.

1. Уламок верхньої частини бронзової фібули з ледь помітними трьома «пальцевими» відростками з плоским щитком. Краї щитка нерівні (напівфабрикат?). Виріб після відливки не обточений (заготівка), не зняті напливи металу. Профільована дужка звужена. На фібулі зі зворотного плоского боку є рештки петлі для кріплення осі пружини та залишки голки(?). На щитку та звуженій спинці виявлено

сліди тесання грабіжниками, які намагалися з'ясувати, з якого металу виготовлена знахідка. Розміри щитка — $3,4 \times 2,3$ см, загальна довжина виробу — 4,6 см, ширина ніжки — 1,5 см (рис. 2, 9).

Подібні фібули більшість дослідників відносять до перехідного типу від двошарових до пальчастих.

Зокрема, масивна бронзова фібула з більш вираженими «пальцевими» відростками походить із поселення Теремці, житло 14 (рис. 10, А,

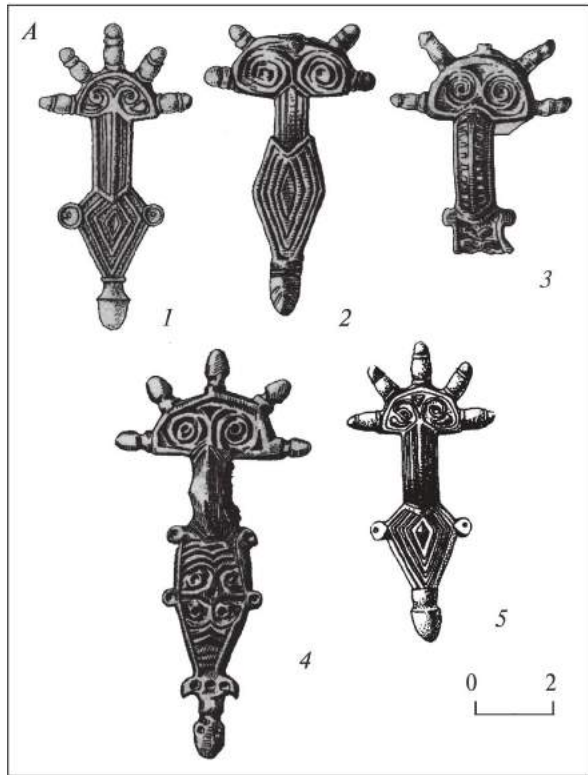
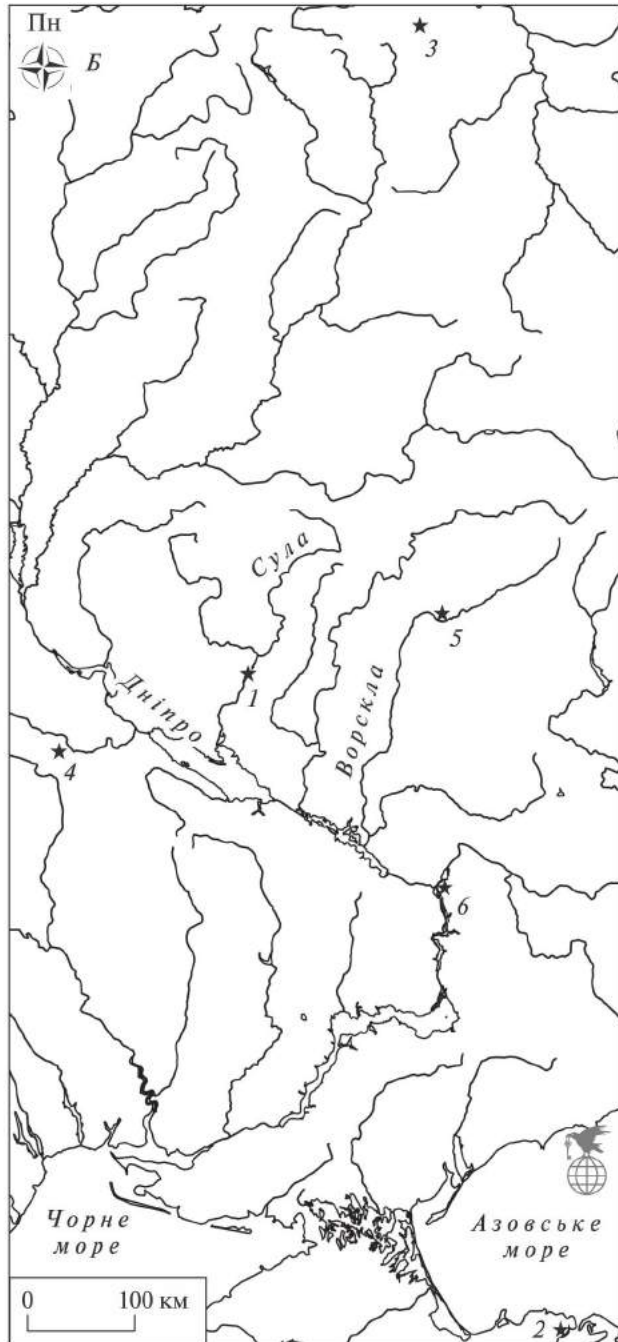

Рис. 8. А. Знахідки пальчастих фібул типу Керч, підгрупа А, вид IV, аналогії знахідці із Засулля-Мгару: 1 — Керч; 2 — Спас-Перекша; 3 — Киданівка; 4 — Березівка; 5 — Ігрень. Б. Карта поширення: 1 — Засулля-Мгар; 2 — Керч; 3 — Спас-Перекша; 4 — Киданівка; 5 — Березівка; 6 — Ігрень

Л). В.Д. Баран відносить цю знахідку до перехідного типу від двопластинчатих до пальчастих і датує її першою половиною V ст. (Баран 2008, с. 56, рис. 6, 20; 2008а, с. 24, рис. 18, 16). Є.Л. Гороховський вважає цю фібулу трипальчастою і датує приблизно другою половиною V ст. (Гороховський 1999б, с. 11—14). На думку М.Б. Щукіна та О.В. Шарова, ця знахідка належить до двопластинчатих з трьома кнопками на головці (Щукін, Шаров 2000, с. 381). І.О. Гавритухін припускає, що теремцівська фібула тотожна зі двопластинчатими фібулами Амброз/варіанта IAA (Амброз 1966, с. 81—82) і датує її серединою V ст. (Гавритухін 2005, S. 405—406).

Досить близькою до теремцівської знахідки є позолочена фібула з могильника Веймар, поховання 1 (Німеччина), що належить до південнорусько-дунайського типу й побутує приблизно в IV/V ст. (Bohn-Blancke 1973, S. 342, F. 59).

Ще одна подібна знахідка походить із Керчі (Айбабін 1990, рис. 10, 9; Гороховський 1999, с. 71) та більш-менш схожі з Херсонеса (Казанський 2006, рис. 6, 3, 4; рис. 10, А, 2—4).

Подібні вироби відомі і в Центральному Передкавказзі та на Північно-Східному Кавказі — Чегем та Бачил-аул (рис. 10, А, 5, 6). За класифікацією А.В. Мастикової, такі вироби належать до категорії місцевих дереватів двопластинчатих фібул східногерманської традиції, що мають напівкруглу голівку (що часто має три виступи — деградовані «пальці») та ромбічну, розширену у верхній і середній частині ніжку. Хронологія цих прикрас вкладається у період від середини V — до середини VI ст. (Мастикова 2009, с. 54—55).

2. Щиток двопластинчастої фібули. Відлитої разом з імітаціями декоративних кнопок.

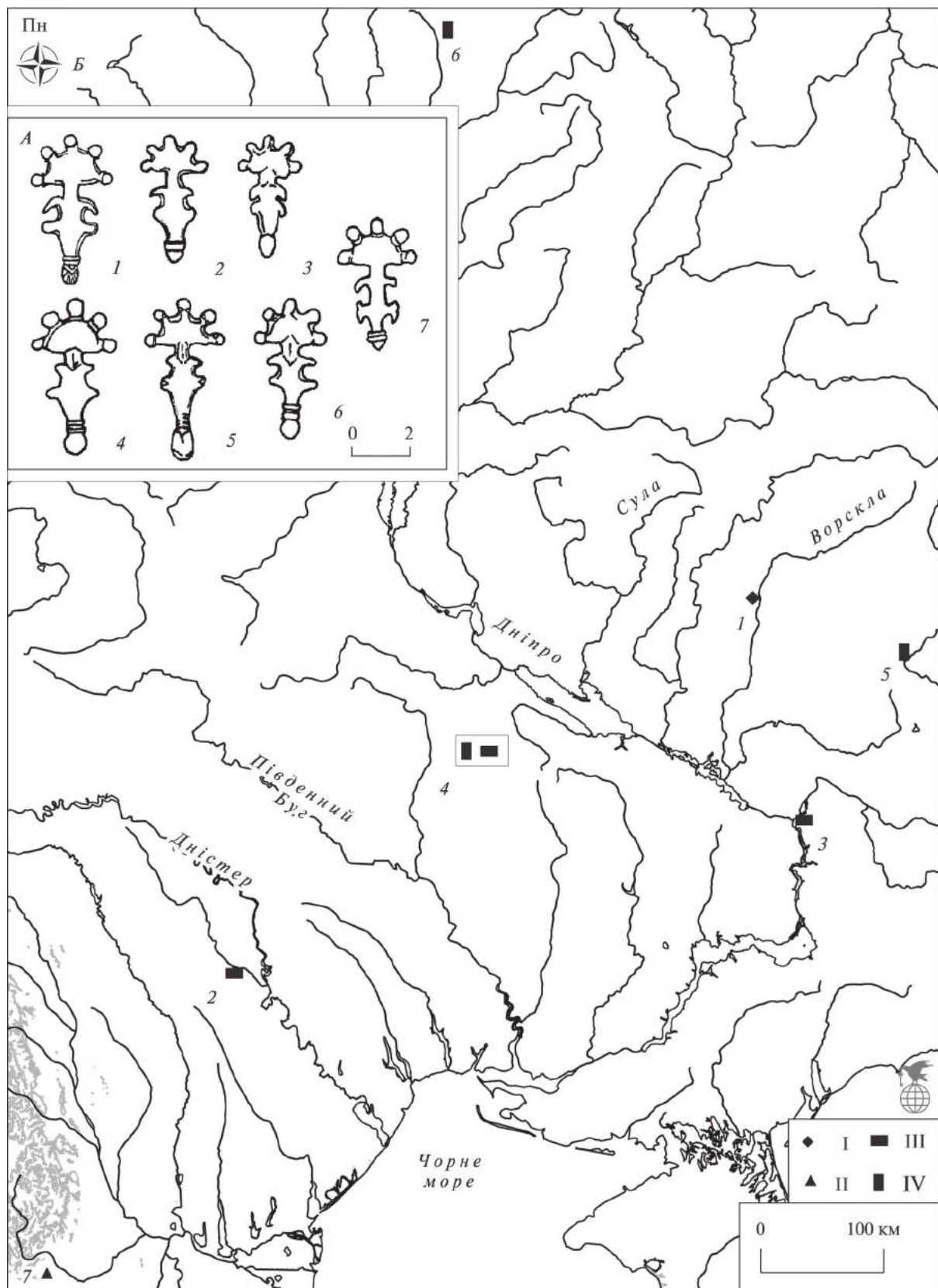

Рис. 9. А. Знахідки малих пальчастих фібул Гавритухін/тип Пергамон — Бухарест — оз. Тей, підтип неорнаментованих, серія А: 1 — Селіште; 2 — Ігрень; 3 — Пастирське городище; 4 — Черкаський Бишкін; 5 — Нікодімове; 6 — Пастирське городище; 7 — Серата—Монтеору. Б. Карта поширення. Умовні позначення: I — знахідка з Батьків; II — знахідка з Серата—Монтеору; III — варіант Селіште; IV — варіант Черкаський Бишкін. 1 — Батьки; 2 — Селіште; 3 — Ігрень; 4 — Пастирське городище; 5 — Черкаський Бишкін; 6 — Нікодімове; 7 — Серата-Монтеору

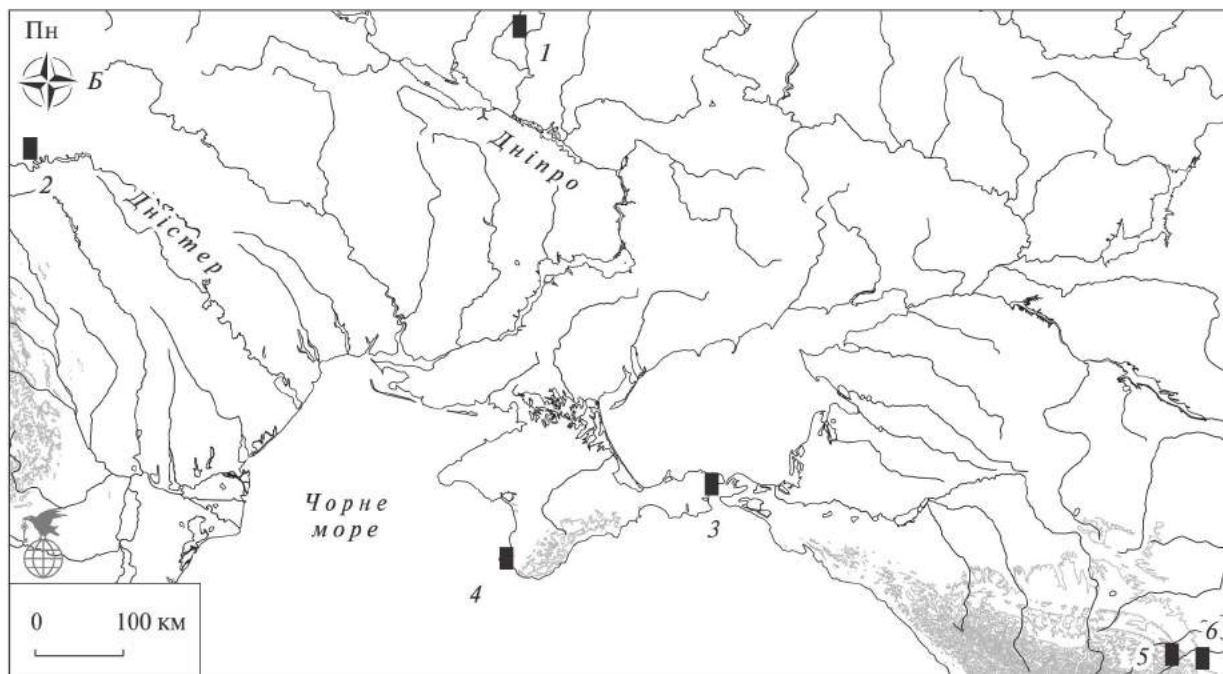
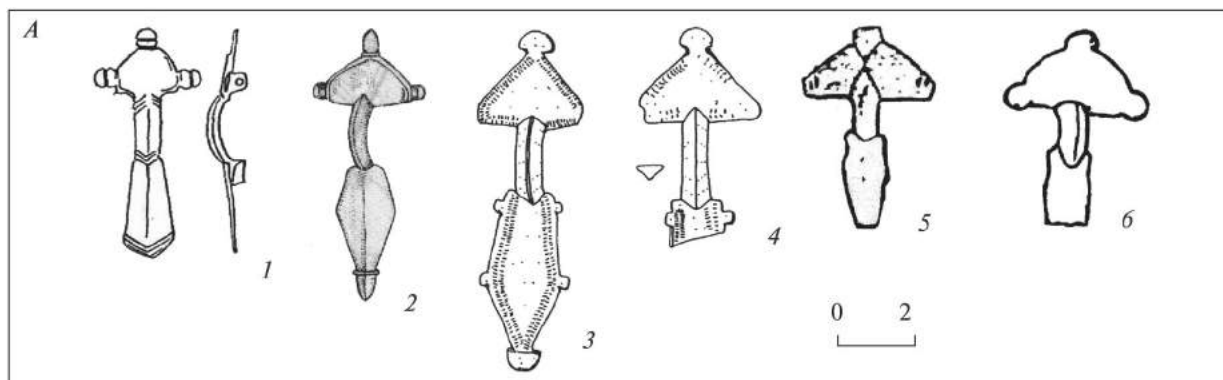

Рис. 10. А. Знахідки перехідних фібул від двошарових до пальчатих: 1 — Теремці; 2 — Керч; 3—4 — Херсонес; 5 — Бачул-аул; 6 — Чегем. Б. Карта поширення: 1 — Ковалі; 2 — Теремці; 3 — Керч; 4 — Херсонес; 5 — Бачул-аул; 6 — Чегем

Усього їх було п'ять. Збереглися лише дві — одна зверху (велика, циліндрична) та одна зверху з лівого боку (маленька, циліндрична). Сліди орнаменту, виявлені на місцях з'єднання дужки, імітують накладні пальметки. Зі зворотного боку залишки двох петель для кріплення залізної голки. Розміри уламка — $4,8 \times 4,8$ см, розміри щитка — $3,0 \times 4,1$ см, довжина збереженої частини дужки — 0,9 см (рис. 2, 10).

У Середньому Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі подібні вироби виявлені на поселенні Новоселиця (Приходнюк, Петраускас 1999, с. 178—180, рис. 4, 22) та в складі скарбу Суджа-Замостьє (2 екз.) (Кашкин, Родинкова 2010, рис. 5; рис. 11)⁵.

⁵ Слід відмітити, що у виданнях КСАН подібні фібули нерідко трапляються з різних куточків України: Полтавська, Кіровоградська, Харківська, Сумська, Тернопільська, Черкаська, Запорізька, Вінницька об-

Через незначну кількість знахідок таких виробів історіографія їх дослідження вкрай обмежена⁶. Зокрема, О.М. Приходнюк першу подібну фібулу з Новоселиці (рис. 11, А, 3) датував VII ст. і відносив до групи двошарових фібул типу Суук-Су та, судячи за реконструйованою загальною довжиною знахідки, підваріанта 3 за А.К. Амброзом (довжина від 9 до 18 см) (Амброз 1988, с. 7). Однак відзначав, що цей екземпляр має голівку з рівновентральними краями (Приходнюк, Петраускас 1999, с. 178—180, рис. 4, 22).

ласті та Крим (Бажан 2011, с. 92, 93; 2011а, с. 90, 91; 2012, с. 112—115; 2013, с. 39, 48, 49).

⁶ Через вкрай обмежені дані досить складно визначити прототиби цих фібул та й це виходить за межі даної роботи. Однак як своєрідну аналогію слід вказати знахідку фібули з могильника Дурадон, поховання 66 (Гавритухин 2010б, с. 519—520, рис. 4, 1).

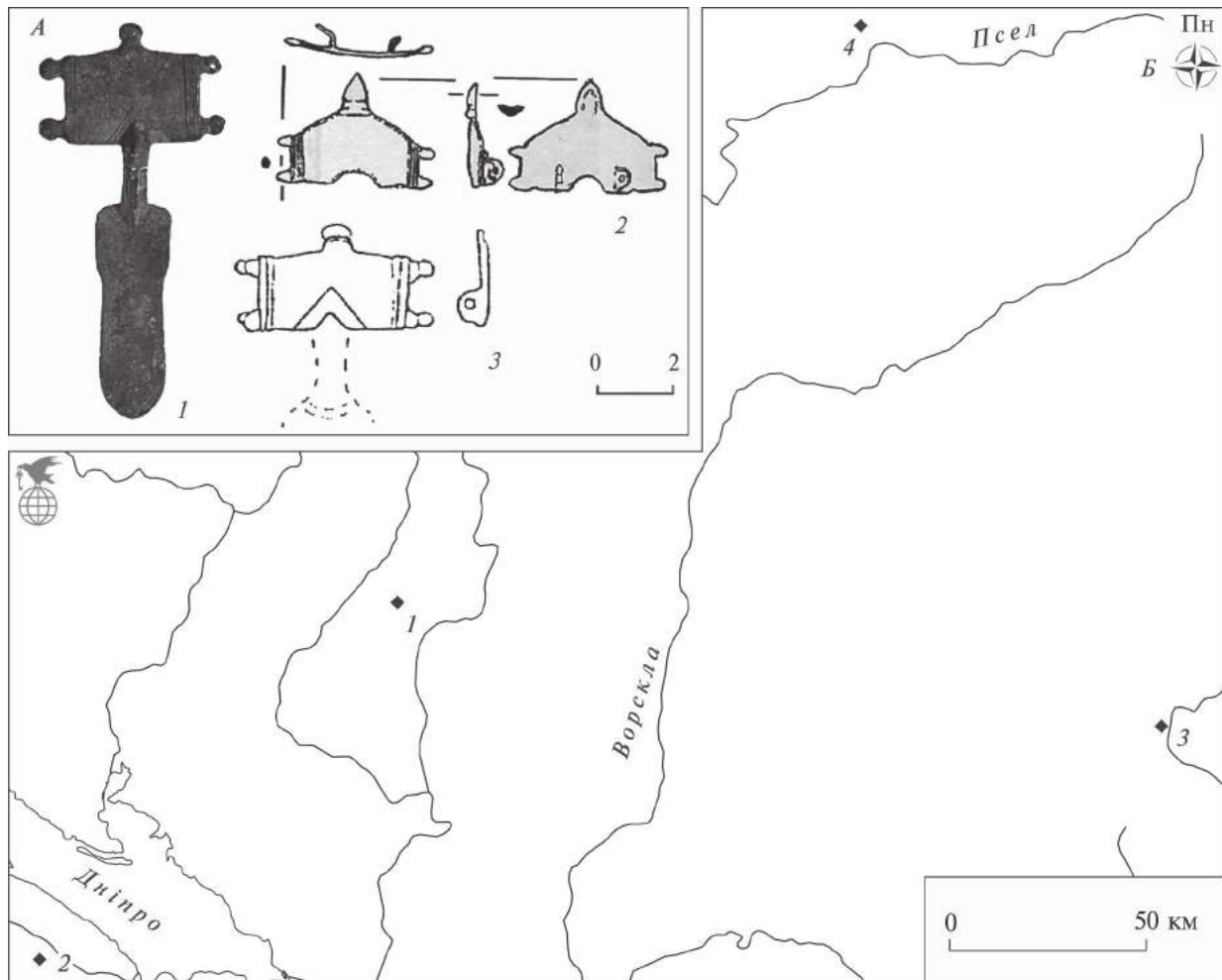

Рис. 11. А. Знахідки фібул серії «Новоселиця»: 1 — Суджа-Замостьє; 2 — Гайдари; 3 — Новоселиця. Б. Карта поширення: 1 — Ковалі; 2 — Новоселиця; 3 — Гайдари; 4 — Суджа-Замостьє

І.О. Гавритухін виділяє такі знахідки (з Новоселиці та з приватної колекції, що походить із району с. Гайдари Харківської обл.) в серію «Новоселиця». Ці вироби імітували двопластинчасті екземпляри, і дослідник датує їх у межах другої половини V ст. (Гавритухин 2007, с. 30).

В.Є. Родінкова прототипами знахідок зі скарбу Суджа-Замостьє (рис. 11, А, 1) вважає вироби з Північно-Східного Причорномор'я, можливо, району Дюрсо (Кашкин, Родінкова 2010, с. 86), де двопластинчасті фібули з близькими за формою щитками побутують до VI ст. (Дмитриев 1982; 2003, табл. 80, 8—10; Амброз 1982). У складі скарбу, що належить до першої хронологічної групи за О.О. Щегловою (Родінкова, Кашкин 2010, с. 86), виявлено також низку речей, що побутують до періоду формування самого убору скарбів. Це — прямокутні накладки, прикрашені рельєфними пірамідками, що датуються VI ст. (Амброз 1970) чи навіть другою половиною / кінцем V ст. (Гавритухин, Обломский 1996, с. 143; Ахмедов, Ка-

занский 2004, с. 176, 177) та пластинчастий головний вінчик або шийна гривня, що належить до кола прикрас виїмчастих східноєвропейських варварських емалей (Левада 2010, с. 562—568; Marten 2011).

***

Роль фібул у костюмі надзвичайно важлива (Кропотов 2009, с. 5—17; 2010, с. 15—30). Однак для слов'янських старожитностей усі реконструкції вбрання (Гавритухин, Щеглова 1996а, рис. 57; Винокур 1997, рис. 51; Аксенов, Бабенко 1998, рис. 5; Щеглова 1999) залишаються на рівні гіпотетичних (Доде 2005)⁷. Тим не менш, нові знахідки збагачують наші уявлення про типологічне розмаїття, еволюцію та ареали знахідок і допомагають виявити напрями торговельних та економічних зв'язків, шляхів міграцій, виділити окремі культурно-історичні області. Крім того, вони важливі як вироби

⁷ Окрім Данчень, поховання 280 (Рафалович 1986, табл. XIV, XV; Щеглова 1999, рис. 6).

стародавнього мистецтва (Скиба 2010; 2012), відображають етапи духовного розвитку населення та особливості його вірувань (Рыбаков 1953; 1987; Чаусидис 1999; 2003; 2010; Chausidis 2012). Хронологія більшості виробів, розгляну-

тих у роботі, вкладається в період VI — початку VIII ст. — від початку формування убору першої хронологічної групи скарбів до випадіння скарбів другої групи. Лише знахідки з Ковалів побутують у V — на початку VI ст.

- Авенариус М.П.* Поставмукские курганы // ЗРАО. — СПб., 1896. — Т. VIII. — 1—2. — С. 178—185.
- Айбабин А.И.* Хронология могильников Крыма поздне римского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — 1990. — I. — С. 3—86, 175—241.
- Айбабин А.И., Хайрединова Э.А.* Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982—1984 годов. — Симферополь; Керчь, 2008. — Т. 1.
- Айбабин А.И., Хайрединова Э.А.* Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов. — Симферополь; Керчь, 2014. — Т. 2.
- Аксенов В.С.* Вещи славянского облика на салтовских памятниках Верхнего Подонечья // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. — СПб., 2010. — С. 73—78.
- Аксенов В.С., Бабенко Л.И.* Погребение VI—VII века н. э. у села Мохнач // РА. — 1998. — № 3. — С. 111—122.
- Амброз А.К.* Фибулы юга европейской части СССР II в. до н. э. — IV в. н. э. — М., 1966 (САИ. — Д1—30).
- Амброз А.К.* Южные художественные связи населения Верхнего Поднепровья в VI в. // Древние славяне и их соседи. — М., 1970. — С. 70—74 (МИА. — 176).
- Амброз А.К.* О двухпластинчатых фибулах с накладками — аналогии к статье А.В. Дмитриева // Древности эпохи Великого переселения народов V—VII веков. — М., 1982. — С. 107—121.
- Амброз А.К.* Основы периодизации южнокрымских могильников типа Суук-Су // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 5—12.
- Амброз А.К.* К происхождению днепровских антропо-зооморфных фибул // РА. — 1993. — № 2. — С. 179—184.
- Ахметов И.Р.* Некоторые индикаторы культурных взаимодействий в древностях рязано-окских финнов второй половины V — начала VI в. // Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов. — М., 2014. — С. 138—177 (РСМ. — 15).
- Ахмедов И.Р., Казанский М.М.* После Аттилы. Киевский клад и его культурно-исторический контекст // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье. — СПб., 2004. — С. 168—202.
- Бажан И.А.* Двупластинчатые, пальчатые и зоантропоморфные фибулы из «случайных» находок на территории Восточной Европы 2009—2011 гг. Часть 1. — М., 2011. — 3 (КСАН).
- Бажан И.А.* Двупластинчатые, пальчатые и зоантропоморфные фибулы из «случайных» находок на территории Восточной Европы 2009—2011 гг. Часть 2. — М., 2011а. — 6 (КСАН).
- Бажан И.А.* Двупластинчатые, пальчатые и зоантропоморфные фибулы из «случайных» находок на территории Восточной Европы 2009—2012 гг. Часть 3. — М., 2012. — 7 (КСАН).
- Бажан И.А.* Двупластинчатые, пальчатые и зоантропоморфные фибулы из «случайных» находок на территории Восточной Европы 2009—2013 гг. Часть 4. — М., 2013. — 8 (КСАН).
- Баран В.Д.* Слов'янське поселення середини I тисячоліття н. е. біля с. Теремці на Дністрі // Вісник Інституту археології. — Львів, 2008. — 3. — С. 38—67.
- Баран В.Д.* Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. — К., 2008а.
- Берестнев С.И., Любичев М.В.* Новые данные о памятниках пеньковской культуры в бассейнах Северского Донца и Ворсклы // Археология славянского юго-востока. — Воронеж, 1991. — С. 33—36.
- Бодянский А.В.* Археологические находки в Днепровском Надпорожье // СА. — 1960. — № 1. — С. 274—277.
- Веймарн Е.В., Айбабин А.И.* Скалистинский могильник. — К., 1993.
- Винокур І.С.* Слов'янські ювеліри Подністров'я (За матеріалами дослідження Бернашівського комплексу I тис. н. е.). — Кам'янець-Подільський, 1997.
- Володарець-Урбанович Я.В.* Пастирський гончарний посуд на слов'янських пам'ятках // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнарод. конф. на пошану І.С. Винокура. — Тернопіль, 2010. — С. 71—72.
- Володарець-Урбанович Я.В., Скиба А.В.* Гончарний посуд VII—VIII ст. на півдні Східної Європи // Археологія. — 2011. — № 2. — С. 34—46.
- Володарець-Урбанович Я.В., Сидоренко О.В.* Антропоморфна фібула з Малого В'язівка в Нижньому Посуллі // Полтавський краєзнавчий музей: 36. наук. статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава, 2012. — VII. — С. 203—206.
- Володарець-Урбанович Я.В., Супруненко О.Б., Кулатова І.М.* Знахідки з Нижнього Поорілля // АДУ 2011. — К.; Луцьк, 2012. — С. 365—366.

- Гавритухин И.О.* Пальчатые фибулы пражских памятников Поднепровья // Древности Северного Кавказа и Причерноморья. — М., 1991. — С. 127—142.
- Гавритухин И.О.* Фибулы // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 36—40 (РСМ. — 3).
- Гавритухин И.О.* Боспор и Поднепровье в VI—VII вв. (к изучению северопонтийских ювелирных школ) // Международный конф. Византия и Крым. — Симферополь, 1997. — С. 27—32.
- Гавритухин И.О.* Комплексы пражской культуры с датируемыми вещами // Archeologia o początkach Słowian. — Kraków, 2005. — S. 401—461.
- Гавритухин И.О.* Ингуляции, связанные с культурой оседлого населения, и отдельные находки постгунского времени // Восточная Европа в середине I тыс. н. э. — М., 2007. — С. 30—33 (РСМ. — 9).
- Гавритухин И.О.* Византийские подвязные фибулы с S-видной петлей для оси пружины. Находки к северу и востоку от Дуная // Актуальные проблемы археологии Восточной Европы I тысячелетия н.э. Проблемы и материалы. — М., 2010. — С. 35—89 (РСМ. — 13).
- Гавритухин И.О.* Поздне- и постчерняховские традиции в «Большом Киевском треугольнике» // Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень. — К., 2010а. — С. 28—32.
- Гавритухин И.О.* Необычная находка из Крыма (к изучению поздних форм двупластинчатых фибул) // Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina. — Łódź-Warszawa, 2010б. — Т. II. — С. 517—534.
- Гавритухин И.О., Обломский А.М.* Гапоновский клад (предварительная публикация) // РА. — 1995. — № 4. — С. 136—149.
- Гавритухин И.О., Обломский А.М.* Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов и клады // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 140—148 (РСМ. — 3).
- Гавритухин И.О., Щеглова О.А.* Группы днепровских раннесредневековых кладов // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 53—57 (РСМ. — 3).
- Гавритухин И.О., Щеглова О.А.* Комплексность клада и реконструкция гарнитур // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996а. — С. 47—53 (РСМ. — 3).
- Головка І.В.* Знахідки VI—VII ст. в середній течії р. Удаю // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2012. — К.; Полтава, 2012. — С. 102—110.
- Гороховський Є.Л.* Дві архаїчні пальчасті фібули з Середньої Наддніпрянщини // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. — К.; Львів, 1999. — С. 68—72.
- Горюнова В.М.* К вопросу об оловянных украшениях «антских» кладов // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1987. — С. 85—93.
- Горюнова В.М.* Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья // Археологические вести. — 1992. — № 1. — С. 126—140.
- Горюнова В.М., Родинкова В.Е.* Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор) // Stratum plus. — 1999. — № 4. — С. 167—219.
- Данилевич В.Е.* Раскопка курганов около с. Будь и х. Березовки Ахтырского уезда Харьковской губернии // Труды XII АС. — М., 1905. — Т. I. — С. 411—433.
- Доде З.В.* Костюм как репрезентация историко-культурной реальности: к вопросу о методе исследования // Структурно-семиотические исследования в археологии. — Донецк, 2005. — Т. 2. — С. 305—330.
- Дмитриев А.В.* Раннесредневековые фибулы из могильника на р. Дюрсо // Древности эпохи Великого переселения народов V—VII веков. — М., 1982. — С. 69—107.
- Дмитриев А.В.* Могильник Дюрсо — эталонный памятник древностей V—IX веков // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV—XIII века. — М., 2003. — С. 200—205. — («Археология»).
- Засецкая И.П.* Датировка и происхождение пальчатых фибул Боспорского некрополя раннесредневекового периода // МАИЭТ. — 1998. — VI. — С. 394—478.
- Казанский М.М.* Германцы в Юго-Западном Крыму в позднеримское время и в эпоху Великого переселения народов // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 26—41.
- Казанский М.М.* Славяне и дунайские германцы в VI веке: свидетельства письменных источников и некоторые археологические данные // Штрихи к портретам минувших эпох. Археология, история, этнография. — Зимовники, 2014. — Кн. (ММХIV) I. — С. 175—200.
- Калитинский А.П.* К вопросу о некоторых формах двупластинчатых фибул из России // Сборник статей по археологии и византиноведению, издаваемый семинарием им. Н.П. Кондакова. — Прага, 1928. — Т. II. — С. 277—311.
- Кашкин А.В., Родинкова В.Е.* Памятники суджанского региона эпохи Великого переселения народов // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2010. — 5. — С. 80—92.
- Корзухина Г.Ф.* Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье // МАИЭТ. — 1996. — V. — С. 352—435, 586—705.
- Кракало І.В.* Антські старожитності із Градизька // АЛЛУ. — 2002. — № 1. — С. 85—86.

- Кренке Н.А.* Финал дьяковской культуры в Подмосковье // КСИА. — 2014. — Вып. 235. — С. 342—362.
- Кропотов В.В.* Фібули в костюмі давнього населення Європи // Археологія. — 2009. — № 2. — С. 5—17.
- Кропотов В.В.* Фібулы сарматской эпохи. — К., 2010.
- Кулатова Г.М., Супруненко О.Б.* Деякі знахідки з Поворскля та Поорілля // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2013. — К.; Полтава, 2013. — С. 82—105.
- Куриленко В.М., Приймак В.В.* Східне Полісся (лінгвістичний та історико-археологічний аспект). — Полтава; Глухів, 2006.
- Курта Флорин.* Женщина из Дэнченъ или к вопросу о фибулах тип II C по Вернеру (A woman from Dănceni, or bow fi bulae of Werner's class II C) // Tyragetia. Archeologie Istorie Antică. — V (XXI). — nr. 1. — Chisinau, 2011. — S. 153—192.
- Левада М.Е.* Сухоносівка // Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina. — Łódź; Warszawa, 2010. — Т. II. — С. 557—594.
- Мастыкова А.В.* Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV — середине VI в. н. э. — М., 2009.
- Минасян Р.С.* Данные о способах изготовления крымских пальчатых фибул // МАИЭТ. — 1998. — VI. — С. 479—489.
- Обломский А.М.* Поселение Журавка Ольшанская в Среднем Поднепровье (опыт культурно-хронологического анализа материалов) // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Минск, 1998. — № 13. — С. 59—87.
- Обломский А.М.* Структура населения Лесостепного Поднепровья в VII в. н. э. // АЛЛУ. — 2007. — № 1—2. — С. 3—12.
- Обломский А.М.* Материалы поселения Журавка Ольшанская // Актуальные проблемы археологии Восточной Европы I тысячелетия н. э. Проблемы и материалы. — М., 2010. — С. 144—260 (PCM. — 13).
- Овчинников Е.В., Погорілець О.Г., Панікарський А.В.* Дослідження на пам'ятках в околиці Меджибожа // АДУ — 2010. — К.; Полтава, 2011. — С. 251—252.
- Обломский А.М., Родинкова В.Е.* Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н.э. Хронология событий // КСИА. — 2014. — Вып. 235. — С. 381—404.
- Погорілець О.Г., Панікарський А.В.* Знахідки доби раннього середньовіччя з околиць Меджибожа // Науковий вісник «Меджибіж». — Меджибіж; Хмельницький, 2012. — Ч. 1. — С. 285—291.
- Приходнюк О.М.* Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования. — Воронеж, 1998.
- Приходнюк О.М.* Фибулы Пастырского городища // Археология восточноевропейской лесостепи: Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2000. — 14. — С. 48—73.
- Приходнюк О.М.* Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — Чернівці, 2001.
- Приходнюк О.М.* Пастирське городище. — К.; Чернівці, 2005.
- Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г.* Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 79—102.
- Приходнюк О.М., Петраускас О.В.* Археологічні дослідження в поріччі Тясмину в 1991—1993 рр. // ПАЗ—1999 (до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень). — Полтава, 1999. — С. 170—187.
- Рафалович И.А.* Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986.
- Рафалович И.А., Лапушнян В.Л.* Работы Реутской археологической экспедиции // АИМ 1972. — Кишинев, 1974. — С. 110—147.
- Родинкова В.Е.* Раннесредневековые памятники Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья с датирующими находками // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 155—162 (PCM. — 3)
- Родинкова В.Е.* Днепровские фибулы с каймой из птичьих голов // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье. — СПб., 2004. — С. 233—243.
- Родинкова В.Е.* К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (простые формы) // РА. — 2006. — № 3. — С. 41—51.
- Родинкова В.Е.* К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (сложные и двупластинчатые формы) // РА. — 2006а. — № 4. — С. 50—63.
- Родинкова В.Е.* Куриловский клад раннесредневекового времени // РА. — 2010. — № 4. — С. 78—87.
- Родинкова В.Е.* Пальчатые фибулы из Южного Побужья // Актуальные проблемы археологии Восточной Европы I тысячелетия н. э. Проблемы и материалы. — М., 2010а. — С. 261—276 (PCM. — 13).
- Родинкова В.Е.* Женский костюм днепровских племен в эпоху Великого переселения народов: современное состояние исследований // Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии. — М., 2011. — С. 239—265.
- Родинкова В.Е.* Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе // РА. — 2012. — № 4. — С. 151—158.

- Родинкова В.Е., Сапрыкина И.А. Пластинчатые головные украшения римского и раннесредневекового времени в Восточной Европе: типологический и технологический анализ // Тр. III (XIX) Всероссийского археологического съезда. — СПб.; М.; Великий Новгород, 2011. — Т. II. — С. 91—92.
- Розенфельд И.Г. Древности западной части Волго-Окского междуречья в VI—IX вв. — М., 1982.
- Рыбаков Б.А. Древние Русы // СА. — XVII. — 1953. — С. 23—104.
- Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М., 1987.
- Рябцева Светлана. Пальчатые фибулы Молдавии в контексте древностей сопредельных территорий // Revista Arheologică. Serie Nouă. — Şişinău, 2005. — I. — Nr. 2. — S. 360—370.
- Седзін А.А. Пальчатые фибулы з Нікадзімава // Археологія і старожитна гісторія Магіл'єўшчыны і сумежных тэрыторый. — Магіл'єў, 1994. — С. 128—132.
- Сибилев Н.В. Древности Изюмщины. — Изюм, 1926. — I.
- Сидоренко О.В., Супруненко О.Б. Знахідка золотоординського дзеркала під Лубнами // АЛЛУ. — 2005. — № 1—2. — С. 155.
- Сидоренко О.В., Супруненко О.Б. Знахідки з могильника поблизу с. Засулля на Полтавщині // АДУ 2011. — К.; Луцьк, 2012. — С. 400—402.
- Скиба А.В. Геральдичний стиль та зооморфні мотиви в металообробному мистецтві ранньосередньовічних слов'ян // Археологічні пам'ятки Фастівщини: матеріали та дослідження. До 75-річчя Надії Михайлівни Кравченко. Прес-музей, № 26—27. — К.; Фастів, 2010. — С. 151—172.
- Скиба А.В. Фібули із дніпровських скарбів // Археологія. — 2011. — № 4. — С. 20—31.
- Скиба А.В. Зооморфные и зоо-антропоморфные фибулы в днепровских кладах // Stratum plus. — 2011a. — № 5. — С. 133—142.
- Скиба А. Зооморфні мотиви слов'янської металопластики VII століття // Студії мистецтвознавчі. — 2012. — № 4. — С. 58—77.
- Супруненко О. Археологічні спостереження за днопоглибленням у заплаві р. Сула напроти Лубен // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава, 2012. — VII. — С. 131—184.
- Супруненко О.Б., Артем'єв А.В., Масвська С.В. Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного. — К.; Полтава, 2005.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Знахідка кола виїмчастих емалей з Поорілля // АДУ 2010. — К.; Полтава, 2011. — С. 326—327.
- Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Лямкін В.В., Сидоренко О.В. Розвідка в поницях Кобелячка і Псла // АЛЛУ. — 2008. — № 1—2. — С. 89—93.
- Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Сидоренко О.В. Звіт про археологічні обстеження у поницях Псла та в гирлі р. Сухий Кобелячок на території Кременчуцького району Полтавської області у вересні 2007 р. (розвідки по «Зводу пам'яток історії та культури») // НА ЦОДПА. — 2007/496.
- Супруненко О.Б., Тітков О.В. Кілька нових знахідок з округи Більського городища // Феномен Більського городища: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку. — Полтава, 2012. — С. 109—113.
- Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Пам'ятки археології поницзя Сухого Кобелячка на Полтавщині. — К.; Полтава, 2009 (Серія: Старожитності околиць Комсомольська. Частина VII).
- Чаусидис Н. Как изучать славянские двухпластинчатые фибулы в дальнейшем? // Труды VI Междунар. Конгресса славянской археологии (История и культура древних и средневековых славян). — М., 1999. — Т. 5. — С. 154—169.
- Чаусидис Н. Раносредневековната бронзена рака од Романија и нејзините релации со словенските пагански традиции // Studia mythologica Slavica. — 2003. — S. 37—107.
- Чаусидис Н. Древние элементы в иконографии раннесредневековых украшений Восточной и Центральной Европы и Балкан // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 2. — Тула, 2010. — Часть 2. — С. 203—222.
- Шаблавина Е.А. Пальчатая фибула из коллекции Е.А. Горюнова // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепропровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье. — СПб., 2004. — С. 244—253.
- Шеглова О.А. О двух группах «древностей антов» в среднем Поднепровье // Материалы и исследования по археологии Днепропровского Левобережья. — Курск, 1990. — С. 162—204.
- Шеглова О.А. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? // Stratum Plus. — 1999. — № 5. — С. 287—312.
- Шеглова О.А. Новые находки «древностей антов» на Брянщине // Деснянские древности: материалы межгосударственной науч. конф., посвященной памяти Ф.М. Заверняева. — Брянск, 2004. — С. 104—114.
- Шербань А.Л. Знахідки старожитностей I тис. н. е. на поселенні поблизу Диканьки // АЛЛУ. — 2000. — № 1—2. — С. 82—83.

- Шукин М.Б., Шаров О.В. К проблеме финала черняховской культуры // *Stratum Plus*. — 2000. — № 4. — С. 369—383.
- Bohn-Blancke G. Gesellschaft und Kunst den Germanen. — Dresden, 1973.
- Chausidis Nikos Mythical Representations of 'Mother Earth' in Pictorial Media // *Archaeology of Mother Earth Sites and Sanctuaries through the Ages: Rethinking symbols and images, art and artefacts from history and prehistory*. — Bar, 2012. — S. 5—19.
- Martens Jes Diadems? In Search for the Date, Use and Origin of the Riveted Neck-rings from Scandinavia // *Inter Ambo Maria: Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*. — Simferopol, 2011. — P. 187—197 (Cultural-historical reports 10).
- Pazczewski Michal Metalowe zabytki naddnieprzanskie z VI—VIII w. w zbiorach krakowskiego Muzeum Archeologicznego // *Archaeoslavica*. — 1991. — 1. — S. 115—126.

Надійшла 06.04.2015

Я.В. Володарец-Урбанович

ФИБУЛЫ V — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ VIII вв. С ПОЛТАВЩИНЫ (находки начала 2000-х годов)

Фибулы эпохи раннего средневековья юга Восточной Европы всегда были в центре внимания исследователей. Тем и обусловлен особый интерес к новым находкам. В частности, на территории Полтавской обл. выявлены фибулы у сел Малый Вязовок, Павловка, Шедиево (2 экз.), Засулье-Мгар (3 экз.), Батки и Ковали (2 экз.) (рис. 1; 2). Именно их анализу и посвящена данная статья.

Находка сложной антропоморфной фибулы из Малого Вязовка принадлежит к Приходнюк/тип VI—Д или Родинкова/тип II. 2. Аналогии происходят из Пастырского городища, а также ряда пунктов из Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья.

Находка простой антропоморфной фибулы из Павловки принадлежит к Родинкова/тип I.2.A. Полных аналогий данному изделию найти не удалось. Наиболее близкие по форме фибулы выявлены на пеньковских памятниках Среднего Поднепровья и Надпорожья, в кладах первой группы по О.А. Щегловой и из могильников типа нижнего слоя Суук-Су в Крыму.

Одна из находок из Шедиево принадлежит к фибулам с каймой из птичьих голов, подтипа семиголовых, серии Б и варианта Майорки по В.Е. Родинковой. Аналогичные изделия происходят из балки Майорка, Козеевско-Новоодесского клада и Кузьминского могильника. Определить принадлежность второй пальчатой фибулы невозможно из-за ее фрагментарности.

Одна из трех фибул из Засулья-Мгара принадлежит к простым антропоморфным Родинкова/тип I.2. Аналогии происходят из балки Яцевой, Градижска и Великой Кручи. Вторая находка принадлежит к широкопластинчатому Гавритухин/тип 2б. Аналогии выявлены на пеньковских и колочинских памятниках и кладах первой хронологической группы по О.А. Щегловой. Третья фибула принадлежит к группе керченских пальчатых фибул — тип Керчь, подгруппа А, вид IV. Аналогии происходят из Боспорского могильника в Крыму, Игрени, Березовки и Кидановки в Среднем Поднепровье, на городище Спас-Перекша в Верхнем Поднепровье.

Малая пальчатая фибула из Батки принадлежит к Гавритухин/тип Пергамон — Бухарест — оз. Тей, подтип неорнаментированных, серия А. Определить вариант (Селиште или Черкеский Бишкин) невозможно из-за фрагментарности изделия, так как определяющим элементом является форма ножки.

Одна из фибул из Ковалей относится к переходному типу от двухпластинчатых к пальчатым. Аналогии известны на поселении Теремцы, жилище 14, на могильнике Веймар, погребение 1 (Германия), в Крыму (Керчь и Херсонес) и в Центральном Предкавказье и Северо-Восточном Кавказе (Чегем та Бачил-аул).

Вторая находка принадлежит к двухпластинчатым фибулам. Аналогичные изделия выявлены на поселении пеньковской культуры Новоселица и в составе клада первой хронологической группы Суджа-Замостья.

Роль фибул в costume важна. Но для славянских древностей все реконструкции убора остаются на уровне гипотетических. Тем не менее, новые находки расширяют наши представления о типологическом разнообразии, эволюции и ареалах находок и помогают выявить направления торговых и экономических связей, путей миграций, выделить отдельные культурно-исторические области. Кроме того, они важны как изделия древнего искусства, отображающие этапы духовного развития населения и особенности его верований. Хронология большинства изделий, рассмотренных в работе, укладывается в период VI — начала VIII вв. — от начала формирования убора первой хронологической группы кладов до выпадения кладов второй группы. Только находки из Ковалей бытуют в V — начале VI в.

Ya.V. Volodarets-Urbanovych

FIBULAE OF THE PERIOD FROM THE 5th TO THE FIRST HALF OF THE 8th CENTURIES FROM POLTAVA REGION (findings of the early 2000s)

Fibulae of the Early Mediaeval period from the south of Eastern Europe were always in the centre of the scholars' attention. This fact caused a special interest in the new finds. For instance, fibulae were found on the territory of Poltava Oblast near the villages of Malyi Viazovok, Pavlivka, Shediyeve (2 items), Zasuilia-Mhar (3 items), Batky, and Kovali (2 items). These are analyzed in this article.

A finding of a complicated anthropomorphous fibula at Malyi Viazovok belongs to Prykhnodniuk/type VI—Д or Rodnikova/ type II.2. Its analogies come from Pastyrskye hill-fort, as well as from a series of sites in the Dnipro River middle and left bank regions.

A finding of a simple anthropomorphous fibula from Pavlivka belongs to Rodnikova/type I.2.A. This item's direct analogies are not found. The closest fibulae by their form were found at Penkivka culture sites of the Dnipro River middle region and Nadporizzhia, in the hoards of the first group, according to O.A. Shcheglova, and at the burial grounds of the type of the lower layer at Suuk-Su in the Crimea.

One of the finds from Shediyeve belongs to the fibulae with a border of birds' heads, subtype of seven-headed, series Б and a variant Mayorka, according to V.Ye. Rodnikova. Analogous items come from Mayorka gully, Koziyivka-Nova Odesa hoard, and from Kuzmynskyyi burial ground. It is impossible to determine the type of the other radiate-headed fibula because it's too fragmentary.

One of three fibulae from Zasullia-Mhar belongs to simple anthropo- and zoomorphous products, Rodnikova/type I.2. Its analogies come from Yatseva gully, Hradyzk and Velyka Krucha. The second find belongs to wide-plated, Havrytukhin/type 2б. Its analogies were found at Penkivka and Kolochyn cultures sites and in hoards of the first chronological group, by O.A. Shcheglova. The third fibula belongs to the group of Kerch radiate-headed fibulae: type Kerch, subgroup A, type IV. Its analogies come from the Bosporan burial ground in the Crimea, Ihren, Berezivka, and Kydanivka in the Dnipro River middle region, and from Spas-Pereksha hill-fort in the Dnipro River upper region.

A small radiate-headed fibula from Batky belongs to Havrytukhin/type Pergamum – Bucharest – Tay Lake, subtype not ornamented, series A. It is impossible to determine its variant, Selište or Cherkessian Bishkin, because the item is fragmentary, while the determinative element is a form of a leg.

One of fibulae from Kovali belongs to the transitional type from two-plated to radiate-headed fibulae. Its analogies are known at Teremtsi settlement, dwelling 14, at Weimar burial ground, burial 1 (Germany), in the Crimea (Kerch and Chersonesos), and in the North and North-Eastern Caucasus (Chegem and Bachil-aul).

The second find belongs to two-plated fibulae. Analogous items were found at Novoselytsia settlement of Penkivka culture in the hoard of the first chronological group Sudzha-Zamostia.

Fibulae play an important role in the costume. However, all the reconstructions of the clothes for Slavonic antiquities remain at the hypothetical level because of lack of information concerning their localization in the burials. Nevertheless, the new finds widen our idea on typological diversity, evolution, and the circuit of the findings and help to determine the ways of trading and economic relations, ways of migrations, and separate cultural and historical regions. Moreover, they are important as pieces of ancient art representing the stages of spiritual development of the population and the peculiarities of the religious beliefs. Chronology of most of the items discussed keep within the period from the 6th to the beginning of the 8th centuries: since the clothes of the first chronological group of the hoards started to develop, until the hoards of the second group appeared. Only the finds from Kovali were used in the 5th and in the beginning of the 6th centuries.